

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Mijn herte ontsinct mi' dode kinderen in Middelnederlandse teksten

Jongen, L.E.I.M.; Honings, R.; Marion, O. van; Vergeer, T.

Citation

Jongen, L. E. I. M. (2018). 'Mijn herte ontsinct mi': dode kinderen in Middelnederlandse teksten. In R. Honings, O. van Marion, & T. Vergeer (Eds.), *Van Constantijntje tot Tonio. Het dode kind in de Nederlandse literatuur* (pp. 21-30). Hilversum: Verloren. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3463824>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3463824>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van Constantijntje tot Tonio
Het dode kind in de Nederlandse literatuur

onder redactie van

RICK HONINGS, OLGA VAN MARION & TIM VERGEER

Hilversum
Verloren
2018

‘Mijn herte ontsinct mi’

Dode kinderen in Middelnederlandse teksten

LUDO JONGEN

Lieve minne, nu en magic nemmeer
spreken om dit grote seer
dat in mi es om dinen wille.
Mijn herte ontsinct mi, al swigic stille.¹

(Lieve kind, nu kan ik geen woord meer uitbrengen door het grote verdriet dat ik om jou heb. Mijn hart breekt, ik zeg maar niets meer.)

Deze Middelnederlandse verzen worden uitgesproken door Maria in *Vanden levene ons Heren* als haar Zoon aan het kruis hangt. Nu is de gekruisigde Christus geen kind meer in de letterlijke zin, maar Maria verwoordt hier gevoelens die ook een middeleeuwse moeder ervaren zal hebben bij het sterven of de dood van een kind. In dezelfde Middelnederlandse tekst wordt de kindermoord in Bethlehem plastisch verhaald. De soldaten van Herodes gaan *nolens volens* in die stad op zoek naar kinderen van onder de twee jaar:

Daer tkint by siere moeder lach
– noeyt man soe groten jammer en sach –,
si namen haer sweert, haer scerpe knijf,
si namen hen haer jonghe lijf.
Daert tkint soech siere moeder borst
doerden honger, dorden dorst,
si trockense af onsuverlike,
si doeddense vele jammerlike.²

(Terwijl het kind nog bij de moeder lag – nooit zag iemand zo’n grote slachting – trokken ze hun zwaard en hun scherpe dolken en doodden de jonge kinderen. Kinderen die aan de moederborst lagen vanwege honger of dorst, rukten ze met hun gore poten van de borst en ze vermoordden hen zonder pardon.)

De moeders moeten lijdzaam toezien hoe hun kroost wordt afgeslacht. Geen van hen durft een kik te geven (vers 741: ‘so ne dorste niet geven enen sucht’). Volgens *Vanden levene Ons Heren* vinden honderdveertigduizend ‘onnozele’ kinderen in Bethlehem de dood.

Cornelisz. van Haarlem, *De kindermoord te Bethlehem*, 1590. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Ontvoerde kinderen

Voor zover ik het veld kan overzien, spelen in de middeleeuwse literatuur kinderen, dus jongens en meisjes tot zo'n twaalf à zestien jaar, nauwelijks een rol. Zowel Lancelot, de belangrijkste ridder van de Ronde Tafel en de minnaar van Arthurs vrouw Guinevere, als Tristan, die met Isolde een onverbreeklijk liefdespaar vormt, zijn weeskinderen. Lancelot wordt ontvoerd en vervolgens opgevoed door een fee, de Dame du Lac. Tristan vindt na een zwerftocht onderdak en bescherming bij zijn oom in Cornwall. Hun avonturen, het echte leven dus, beleven ze pas als (jong)volwassenen.³

Aangrijpend zijn verhalen waarin een pasgeborene bij de moeder wordt weggehaald, omdat voorspeld is dat hij zijn vader zal doden. In *Seghelijn van Jherusalem* ontvangt de koning van Jerusalem deze boodschap van een astroloog als zijn vrouw zwanger is. De koning beveelt zijn eega het kind onmiddellijk na de geboorte te doden. Zij belooft dat te doen, maar ze voelt:

Dat sijt node soude verslaen.
'Mi ware liever, soudic ontfæen
Die bitterlike doot selve mede.'⁴

(Dat ze het kind niet graag zou doden. 'Het zou me liever wezen als ik zelf tegelijk de bittere dood zou ontvangen.')

Moeder trekt hoogzwanger naar een bos waar ze een kerngezond jongetje ter wereld brengt, in aanwezigheid van drie, door God gezonden, profetessen. Maar wat moet ze

nu? Als ze teruggaat naar het hof, zal het kind ongetwijfeld alsnog gedood worden. Een van de profetessen heeft gelukkig een oplossing:

Want ic weet een kint al doet,
Dat ghisteren gheboren was.
Dat suldi draghen int palas,
Ende segghen den coninc vercoren,
Dat van u es gheboren
Al doet in deser manieren.⁵

(Ik weet een dood kind dat gisteren geboren werd. Dat zult u naar het paleis dragen en tegen de beminde koning moet u zeggen dat u het op deze manier gebaard hebt, dood.)

De koning is dolgelukkig dat zijn echtgenote een dood kind gebaard heeft. De voorspelling kan hem dus niet treffen. Ondertussen wordt het jongetje opgevoed door een visser. Het groeit op tot een stevige jongeman. Op zijn vijftiende komt hij aan het hof: hij wordt een voortreffelijk ridder en doodt uiteraard zijn vader.⁶

Ook in het *Abel spel van Esmoreit* wordt een kind vlak na de geboorte geroofd naar aanleiding van een macabere voorspelling. De moeder wordt van kindermoord beschuldigd

Een moeder kijkt verschrikt toe hoe haar kleine kind door de Dood wordt meegenomen, prent door Hans Holbein (II), zestiende eeuw. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

en in een kerker geworpen. Daar zou ze droevig zijn weggekijnd, maar gelukkig treft haar zoon haar in de kerker aan, en zorgt hij ervoor dat ze op vrije voeten komt.⁷

Kinderen kunnen ook geroofd worden omdat een of andere schurk meent dat die zijn greep naar de macht kunnen verijdelen. In de Limburgse *Aiol* worden de twee kinderen van de hoofdpersoon en diens vrouw in de kerker geboren en vervolgens door een kwaadaardig sujet ontvoerd. Die gooit de kinderen in een rivier. De tweeling verdrinkt echter niet: ze worden gered door een visser die hen samen met zijn vrouw opvoedt. De ouders geloven echter dat hun kinderen vermoord zijn. Uiteindelijk komt alles goed: ouders en kinderen worden herenigd.⁸

In bovenstaande teksten gaan de kinderen weliswaar niet dood, maar de ouders geloven dat wel. En daar zijn ze diep bedroefd over, maar het blijft bij een simpele constatering: er komt geen klacht over hun lippen. In andere ridderromans komt de dood van jonge kinderen en het eventuele verdriet van ouders niet voor. In de Middelnederlandse *Roman van Walewein* doodt de protagonist een nogal arrogante ridder in een 'eerlijk en sportief' gevecht. Later wil de vader de dood van zijn zoon wreken.⁹ Maar in dit geval gaat het om een volwassen man en die telt dus niet mee.

Jezus en zijn 'vriendjes'

Al komen dode kinderen niet voor in wereldlijke teksten, in heiligenlevens en wonderverhalen is dat wel het geval. Ofschoon wij op deze teksten heden ten dage veelal het stempel 'fictioneel' drukken, behoorden ze in de middeleeuwen tot de kerkelijke geschiedenis: aan hun waarheid werd niet getwijfeld. In de vier canonieke evangeliën wordt nauwelijks aandacht geschonken aan Jezus' jeugd en opvoeding.¹⁰ Ondanks het feit dat andere teksten over de Verlosser als apocrief werden gekenmerkt, werden die wel voortdurend geraadpleegd. Vooral omdat men wilde weten welk leven Jezus had geleid voordat Hij naar buiten trad.

Zo zijn er verhalen over Jezus' jeugd in Nazareth. In het tweede boek van zijn *Leken-spiegel* vertelt Jan van Boendale (circa 1280-circa 1350) een reeks voorvallen daaruit. Ze dienen het luisterend en lezend publiek het idee te geven dat Jezus een gewone kleuter was. Onder de titel *Hoe Jhesus tkint sterven dede, om dattet sinen putte brac* (*Hoe Jezus een kind liet sterven omdat het zijn kuiltje kapot maakte*) verhaalt Boendale het volgende over de vijfjarige Jezus:

Sat hi op enen Saterdach
 Ende speelde mit kindren int sant
 Ane der Jordane cant.
 Daer maecte hi mitten handen zine
 Zeven scone viverkine,
 Ende elc mit zinen condute.
 Doe dede hi comen ute
 Der Jordanen, die was diep,
 Water dat rechte liep
 In sine putte, twaren,
 So datsi alle vol waren,

Ende deedt weder uut lopen zaen.
 Also dede hijt comen ende gaen
 Also dicke als hijt woude doen,
 Ende dander en constens niet ghedoen.
 Doe sat daer een kint anden rinc,
 Dat so sere beneet dese dinc,
 Dat het Jhesus putte brac.
 Jhesus sach op hem ende sprac:
 'Wee di! zone der nidichede,
 Sathanas kint daertoe mede!
 Hoe waerstu so coene van ghedachte,
 Dattu braecs twerc dat ic wrachte?'
 Daer bleef tkint doot optie stat.
 Vader ende moeder vernamen dat,
 Ende maecten jammerlijc misbare,
 Om dat haer kint doot ware."¹¹

(Op een zaterdag speelde Hij met andere kinderen op de oever van de Jordaan. Met zijn handjes maakte Hij vijf kuiltjes die onderling verbonden waren door kanaaltjes. Daarop liet Hij uit de diepe Jordaan water rechtstreeks in zijn kuiltjes stromen zodat ze allemaal vol liepen. En vervolgens liet Hij het water er weer uit lopen. Hij deed dit zolang Hij daar zin in had. Andere kinderen kregen dat niet voor elkaar. Eén kind was zo jaloers dat het Jezus' kuiltjes kapot trapte. Jezus keek hem aan en zei: 'Wee jij, zoon van jaloersheid, Satans kind. Waarom denk je zo arrogant te kunnen zijn om mijn werk te verwoesten?' Het kind viel ter plekke dood neer. Zodra zijn vader en moeder dat hoorden, begonnen ze vreselijk te jammeren.)

De ouders gaan hun beklag doen bij Jozef en Maria. Zij weten hun zoon ervan te overtuigen om zijn hand over het hart te strijken en het jongetje het leven weer te geven. Aldus geschiedt. Jezus is natuurlijk geen gewoon jongetje. Hij bezit almacht. Dus als Hij denkt: 'val dood', dan gebeurt dat ook.

Nederland waterland

Nederland is een waterrijk land. Overal zijn beekjes, grachten, stroompjes en rivieren. Tegenwoordig zijn die meestal omheind en daardoor is het veiliger geworden, vooral voor kinderen. In de middeleeuwen (en nog vele eeuwen daarna) waren die afrasteringen en hekjes er niet. En dus kon het gebeuren dat een jong kind zomaar te water raakte. Indien een volwassene dit zag, kon hij proberen de drenkeling levend uit het water te vissen. Vielen kinderen op een onbewaakt ogenblik in het water, dan had dat meestal de dood tot gevolg.

In Middelnederlandse mirakelcollecties worden nogal wat kinderen dood in het water aangetroffen. Zo bijvoorbeeld in het *Mirakelboek van Amersfoort*. Daarin komen maar liefst 37 wonderen voor (bijna zeven procent van het totaal) waarin een verdrongen kind dankzij de voorspraak van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort weer tot leven komt. In de meeste wordt alleen maar melding gemaakt van het feit dat een kind verdrongen is:

de leeftijd wordt niet gegeven en evenmin wordt gesproken over de droefenis van moeder en/of vader. Het enige dat stevast vermeld wordt, is dat er een bedevaart naar Onze Lieve Vrouw van Amersfoort toegezegd wordt. Zo bijvoorbeeld in mirakel 58:

Item het was een wijff van Naerden die een kijnt had dat verdrenct was. Ende zij en wisten anders nijet dant kijndt all doot was. Die moeder loefde haer bevaert tot Onser Liever Vrouwe t'Amersfoort, dat kijndt te wegen mit wijn ende mit weijt, mit gout ende mit silver. Ende terstont ist kijndt levendich geworden.¹²

(Een kind van een vrouw uit Naarden was verdrongen. Ze wisten niet beter dan dat het morsdood was. De moeder beloofde haar bedevaart naar Onze Lieve Vrouw in Amersfoort te doen en het kind te laten wegen tegen wijn en tarwe en goud en silver. Terstond is het leven in het kind teruggekeerd.)

Soms wordt expliciet aangegeven dat de ouders bedroefd zijn:

Item bij Gorcum was een kijnt verloren van zijn ouders wel II uren lanck, dattet d'ouders sochten, so dat zijt ten lesten vonden leggen in die Ghijsel ende was geheel gedrenct. Ende als mijn die vader vanden kijnde selff seijde, soe wast all stijff ende was so wel anderhalff ure. Ende alzo als die vader ende moeder seer rouwich waren, soe hebben zij die troesterinne Mariam aengeroepen, en hebben haer bevaert geloeft tot Onse Lieve Vrouw t'Amersfoort. En rechtevoert wert dat kijnt schreijende ende levende. Ende d'ouders hebben haer bevaert mitten kijnde gedaen en hebben dat selver tot Onse Lieve Vrouwen eer vertelt.¹³

(Bij Gorinchem waren ouders wel twee uur hun kind kwijt, waar ze ook zochten. Ten slotte vonden ze het in de Giessen:¹⁴ verdrongen. En zoals de vader van het kind mij persoonlijk heeft verteld, was het helemaal stijf, wel anderhalf uur lang. Bedroefd hebben vader en moeder de troesteres Maria aengeroepen en hebben ze hun bedevaart beloofd naar Onze Lieve Vrouw in Amersfoort. En terstond begon het kind te huilen en kwam het tot leven. De ouders hebben hun bedevaart met het kind gedaan en hebben dit zelf verteld, tot eer van Onze Lieve Vrouw.)

Uit deze expliciete vermelding van de droefenis van de ouders kunnen we opmaken dat ook in andere gevallen waarin daar niet expliciet iets over gezegd wordt, de ouders ook wel wanhopig en bedroefd zullen zijn geweest. Omdat er zoveel wonderen zijn geboekstaafd waarin kinderen weer tot leven komen dankzij de genade van Onze Lieve Vrouw,¹⁵ wordt in mirakel 334 verzucht dat het onmogelijk is om ze allemaal op te schrijven:

Item veel kijnderen die verdrenct zijn geweest, die overmits gracen van Onse Lieve Vrouw hebben leven gechregen binnen der stadt van Amersfoort en daer buijten an ander steden daer men geen getall off en weet, die bijsonder all te lanck waren te schrijven.

(Zo zijn veel kinderen, die verdrongen waren, weer tot leven gekomen in de stad Amersfoort en daarbuiten in andere steden, dankzij de genade van Onze Lieve Vrouw. We weten hier geen aantallen van: het zijn er te veel om één voor één op te schrijven.)

Niet alleen in het *Mirakelboek van Amersfoort*, ook in andere mirakelcollecties komen verdrongen kinderen voor. In de wonderen toegeschreven aan het Heilig Sacrament van Niervaert vindt een kind op een merkwaardige plaats de dood:

VANDEN KINDE DAT INDE STILLE GEVALLEN WAS

Item Peter Batten soons, des vischcopers kint, ghinc uut spelen met anderen kijnderen ende het viel in eenen diepen put onder een stille. Ende daer laeght in wel een derden deel van eenen daghe, soe dat die moeder daer na quam ende tract doot uut den putte ende bat den Heiligen Sacramente dat sijn miracle daer in gheskien mochte ende sij van haren kijnde verhuecht mocht worden. Soe dat vanden gheruchte dat die moeder dreef, veel volcx daer toe quam ende droeghen dat kynt voer dat Heilighe Sacrament. Ende niet langhe daer na dat Heilighe Sacrament openbaerde sijn miracle ende dat kijnt waert ghesont ende des ander daghes liept spelen metten anderen kijnderen.¹⁶

(OVER EEN KIND DAT IN HET SECREET GEVALLEN WAS

Het zoontje van Peter Batten, de visboer, viel bij het spelen met andere kinderen in een diepe put onder een secrete. Daar lag het wel een uurtje of drie-vier, totdat de moeder het uit de put trok, dood. Zij bad tot het Heilig Sacrament of er een wonder zou kunnen plaatsvinden, zodat zij door [het levend worden van] haar kind verblijd zou mogen worden. Ze maakte zoveel misbaar dat er veel volk op afkwam. Ze brachten het kind voor het Heilig Sacrament. Niet lang daarna geschiedde er een wonder: het kind werd weer levend en de volgende dag liep het weer te spelen met andere kinderen.)

In een andere Bredase mirakelcollectie, namelijk die van *Het Heilige Kruis*, bevat een moeder tot haar grote verdriet van een doodgeboren kind, dat wonder boven wonder weer tot leven komt:

VANDEN DODEN GHEBORNEN KINDE

Item daer na inden selven jaer was gheleghen een vrouwe van enen doden kinde, ende die vrouwen, die daer bi waren, waren sere droeve ende woudent gaen graven opt donghewide. Doen die moeder dat vernam riep si groet ghenade op tHeylighe Cruys van Breda ende ghe-lovede dat kynt voer Hem te wegghen, ende te hant waert dat kint levende ende bleef daer na leven.¹⁷

(OVER HET DOODGEBORNEN KINDJE

In hetzelfde jaar¹⁸ [vóór 1430] beviel een vrouw van een dood kindje. De vrouwen die bij de geboorte aanwezig waren, waren daar zeer treurig over en wilden het in ongewijde grond gaan begraven.¹⁹ Zodra de moeder dat hoorde riep ze om genade van het Heilig Kruis in Breda en beloofde het voor het Kruis te wegen. Onmiddellijk kwam het kind tot leven en bleef in leven.)

Besluit

In de middeleeuwen was de kindersterfte hoog, heel hoog. Veel kinderen haalden hun eerste verjaardag niet. Dit had als gevolg dat de gemiddelde leeftijd in die periode nogal laag was. Indien vrouwen niet in het kraambed stierven, baarden ze soms wel tien tot twaalf kinderen. Van hen bereikte het merendeel de volwassenheid niet. Of vrouwen zo gelukkig waren met veel kroost, valt te bezien. Uit een Middelnederlands exemplaar (*Van den Sacramente*) kan worden opgemaakt dat een groot gezin niet altijd op de instemming van de moeder hoefde te rekenen. Met Pasen kan ze niet naar de kerk 'omdat ze geen oppas heeft'. Zij vraagt haar man om 'enen Here' (een geconsecreerde Hostie) voor haar mee te nemen. De man steekt de hostie in zijn mouw. Bij thuiskomst zegt hij:

'Ic brenghe u den Lichame Ons Heren', [en hij] track daer uut een nyeboren kint, ende hij waert zeere bescaemt vanden kinde, want hij hadde om gheen kint ghebeden, want hij hadder ghenoech. [...] Mer als die vrouwe dit kint sach, was sij verdrietelijc ende scout op haren man, om dat hi haer een kint thuys bracht hadde ende seyde: 'En hebben wij niet kinder ghenoech, ghij en moet ons oec een kint thuys bringhen? Ic en begheers niet. Ic saels niet houden. Draghet den pape weder, diet u gaf!'²⁰

('Ik breng u het Lichaam van Onze Heer,' en hij trok daarop een pasgeboren kind [uit zijn mouw]. Hij was zeer beschaamd over dat kind: hij had immers niet om een kind gevraagd; hij had er genoeg. [...] Zodra de vrouw dit kind zag, was ze verdrietig en begon haar man uit te kafferen omdat hij nog een kind mee naar huis had genomen: 'Hebben we niet genoeg kinderen? Moet jij ons nog een extra thuisbrengen? Ik wil het niet. Ik wens het niet hier te houden. Breng het maar terug naar de pastoor die het u gaf!')

De man brengt het kind naar de pastoor, maar zodra die het relaas aangehoord heeft, weet hij zeker dat de Hostie veranderd is in het kindje Jezus. Een wonder dus!

In wereldlijke, fictionele teksten komen we nauwelijks kinderen tegen, laat staan dode. De ontvoerde kinderen overleven het allemaal en zorgen uiteindelijk voor een goede afloop. In geestelijke teksten daarentegen komen vele dode kinderen voor, vooral in mirakelcollecties. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat deze verhaaltjes 'uit het leven gegrepen' zijn. Want naast dode kindjes worden in dergelijke verzamelingen

zieken van allerlei kwalen genezen en schipbreukelingen gered en komen gevangenen op vrije voeten.²¹

In heiligenlegenden komen we kinderen tegen die de marteldood vinden, zoals de heilige Agnes en de heilige Vitus.²² Soms zijn de moeders aanwezig bij de marteldood. Maar zij treuren niet. Integendeel, ze zijn juist verheugd, omdat hun kind de hemel zal bereiken. Met andere woorden: de dood is letterlijk een overlijden, een overgang naar een beter leven. Daarover hoeven we niet bedroefd te zijn. En dit alles is mogelijk dankzij Jezus' kruisdood. Daardoor is immers de weg naar de hemel heropend. Maria, Zijn moeder, was daarvan op de hoogte. Maar wanneer zij haar Zoon aan het kruis ziet sterven, breekt haar moederhart. Die droefenis probeert de anonieme auteur van *Vanden levne Ons Heren* onder woorden te brengen. Vrijwel aan het slot van haar emotionele uitbarsting roept Maria zichzelf tot de orde:

Treurende Maria. Pietà uit de vijftiende eeuw. Collectie Muzeum Narodowe Wrocław.

Jammer? Arme, wat seggic nu?
 Lieve bloeme, en belgt niet u.
 De grote rouwe dede seggen mi
 dienic doege, lieve, om Di.
 Ic soude seggen: dine doot
 es alder werelt bliscap groet;
 dine doet sal dine creature
 quiten uten helschen vuere.²³

(Verdriet? Acharme, wat zeg ik nu? Lieve Zoon, wees niet boos. De grote smart ik omwille van Jou, liefste, onderga, gaf me dit in. Ik had moeten zeggen: jouw dood betekent voor de hele wereld een enorme blijdschap, want jouw dood zal jouw schepselen bevrijden uit het helse vuur.)

En daar gaat het uiteindelijk om: de hemelse zaligheid. Volgens middeleeuwse geleerden en predikers hoopt ieder mens uiteindelijk het hemelrijk te mogen binnentreden.

Literatuur

- Asselbergs, W.J.M.A. & A.P. Huysmans (ed.), *Het spel vanden Heilighen Sacramente vander Nyeuwervaert*. Zwolle 1955.
- Berteloot, Amand, Geert Claassens & Willem Kuiper (ed.), *Gulden legende. De Middelnederlandse vertaling van de Legenda aurea door Petrus Naghel*. Uitgegeven naar handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140. 2 dln. Turnhout 2011-2017.
- Boer, Dick de & Ludo Jongen (ed.), *In het water gevonden. Het Amersfoortse Mirakelboek naar het handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 8179-8180*. Met medewerking van Juliette Duisterwinkel. Hilversum 2015.
- Clerinx, Herman: 'Herlevingswonderen. Herleven om weer te sterven. Via een omweg toch naar de hemel', in: Hans Geybels (red.), *Heiligen en tradities in Vlaanderen. Lente en zomer*. Antwerpen 2017, 161-181.
- Gerritsen W.P. & A.G. van Melle (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen 1998 (tweede druk).
- Janssens, J.D., 'De Arturistiek: een "wout sonder genade". Beschouwingen over de Roman van Walewein, Die Wrake van Ragisel, de Roman van Ferguut, de Lancelotcompilatie en de Roman van de Ridder metter mouwen', in: *Spiegel der Letteren* 21 (1979), 296-318 en 22 (1980), 47-67.
- Jongen, Ludo & Norbert Voorwinden (ed.), *Vanden levene Ons Heren*. Hilversum 2001.
- Kammen, Louise van (ed.), *De abele spelen*. Naar het Hulthemse handschrift. Amsterdam 1969 (tweede druk).
- Verdam, J. (ed.), *Seghelijn van Jherusalem*. Naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk. Leiden 1878.
- Vooy, C.G.N. de (ed.), *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der Middeleeuwen*. Groningen/Amsterdam 1974.
- Vries, Matthijs de (ed.), Jan van Boendale, gezegd Jan de Clerc, *Der leken spiegel. Leerdicht uit den jare 1330*. 3 dln. Leiden 1844.
- Winkelman, Johan H., Gerhard Wolf Penninc & Pieter Vostaert (ed.), *Roman van Walewein*. Münster 2010.